

О. Ф. СИДОРЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕОГРАФІЮ
УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ТОРГОВЕЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХУІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХУІІ ст.

Різноманітні, у тому числі економічні зв'язки українського і російського народів у другій половині ХУІ – першій половині ХУІІ ст. розвивались і міцнішали, незважаючи на напружені політичні відносини між Російською

державою і Річчю Посполитою, до складу якої в цей час входили українські землі. Лівонська війна, що тривала майже чверть століття (1558–1583), польська інтервенція в Росію на початку XVII ст. та російсько-польська війна 1632–1634 рр. не тільки гальмували розвиток економіки російських і українських земель, а й відбивалися негативно на економічних зв'язках між ними, зокрема на торгівлі. Однак щоразу, коли настав мир між обома державами, ці стосунки відновлювались і поглиблювались.

Уже при укладанні перемир'їв, у ході переговорів і в їх заключних документах значна увага обов'язково приділялася питанням торгівлі. Так, наприклад було на переговорах 1570–1571 рр., головна мета яких – встановлення трирічного перемир'я в Лівонській війні¹. Під час же повоєнних переговорів обидві сторони щоразу відзначали, що порушення норм торгівлі – це явище минуле, „старые дела”. „А вперед мы бояром своим накажем, – заявили від імені царя російські дипломати на переговорах 1584–1586 рр., – чтоб вашим людем торговым ни в которых местех убытков не было. А брат бы наш, Стефан-король, заказать велел паном-радом, чтоб нашим торговым людем нигде обид и убытков не было”². Також і після „вечного докончанья”, яким завершилася російсько-польська війна 1632–1634 рр. – Поляновського договору 1634 р. російський уряд заявив про свій намір сприяти торговельним зв'язкам між двома державами. У грамотах Посольського приказу підкреслювалось: „По договору и вечному докончанью обоих великих послов наших и литовских написано: купцам польским и литовским изо всех земель Коруны Польские и Великого княжества Литовского в великие наши Российского государства в города приезжати со всякими товары... и торговати на всякой товар”³. У офіційних російських документах, в яких йшлося про українсько-російську торгівлю після Поляновського договору, спеціальна увага приділялася питанням географії торгівлі. В грамотах Посольського приказу 1635 р. зміст мирної угоди в питаннях торгівлі передавався із застереженням: купцям Речі Посполитої дозволялося „в Российские государства в города приезжати со всякими товары опричь царствующего града Москвы и замосковных городов”⁴, але не уточнювалося, які з російських міст вважались „замосковними”. Крім того, не розкривався зміст поняття „замосковные города”.

Лише у вересні 1635 р. питання про межі торгівлі між Російською державою і Річчю Посполитою було вирішене російським урядом і конкретизовано у державних документах: „А в 144-м году... государь... указал литовским купцам торговати в порубежных городах”⁵. Тоді ж царем було затверджено „ропись” – список порубіжних міст. До „замосковных городів” було віднесено велику територію навколо Москви. Сюди українські купці не мали права приїздити. До Москви ж купці з Речі Посполитої, в тому числі з українських земель, за новими торговельними нормами, могли потрапити, лише приєднавшись до „послы и посланки”⁶. Навіть і тоді, коли купці намагалися вирішити в Москві якісь торговельні справи, наприклад одержати борг з московського купця, укази з московських приказів пропонували їм влаштовувати ці „дела” через воевод порубіжних міст⁷.

Слід вважати, що до прийняття царським урядом рішення про зменшення сфери торгівлі між Річчю Посполитою і Російською державою до межі „замосковных городов” торгівлю вели люди з України, Білорусії та інших

земель Речі Посполитої підтримували постійні зв'язки і з центральними районами Росії. Недарма питання про „непропуск в Москву литовских торговых людей с малыми товарами” стало невдовзі темою урядових польсько-російських переговорів у Москві, які, однак, не привели до змін у російській політиці щодо пропуску торгових людей з Речі Посполитої в межі Російської держави⁸. Показовою здається й та обставина, що заборона торгівлі купцям з Речі Посполитої в „замосковных городах” застала у районі цих міст певну кількість зарубіжних торгових людей. Так, у вересні 1635 р. калузький воєвода повідомив царю: „По твоей, государевой грамоте, которые, польские и литовские купцы в Колуге с товаром были – ис Колуги выслать их велел, а вперед им в Колугу ни с какими товары и с вином ездить не велел, а велел им ехать с торгом в твои государевы порубежные города”⁹. Крім того, ще довгий час після урядової постанови про дозвіл торгівлі в Росії лише в порубіжних містах українські торгові люди їздили з товарами до міст „замосковных”. Воєводи російських міст, на яких покладалася відповідальність за виконання царського указу, що тлумачив Поляновський договір в питаннях торгівлі¹⁰, продовжували сповіщати царя через Посольський приказ про прибуття з товарами у „замосковні” міста українських торгових людей. Так, 17 червня тульський воєвода князь Черкаський доповідав, що в с. Павшин Олексинського повіту приїздили українські купці з „вином”, тобто горілкою, а до Тули вони приганяли „продажную животи-ну” і що він наказав відпровадити купців разом з їхніми товарами назад, за рубіж. У Посольському приказі дії воєводи схвалили і зажадали на майбутнє, щоб воєвода купцям „ни с какими товары вперед приезжа-ти не велели”¹¹. Так само, як і раніше, і після обмеження торгівлі зоною порубіжних міст українські купці діставалися з своїми товарами й до самої Москви. 21 жовтня 1636 р., наприклад, до Москви привезли 4 вози селітри „литовські” купці з Пирятина Борис та Сидір Іванови¹². Все це свідчить про певні традиції у торговельних зв'язках українських земель з центральними районами Росії.

Заборона російським урядом торгівлі купцям з Речі Посполитої у смузі „замосковных городов” все ж мало порушила загальну картину українсько-російської торгівлі, адже здавна найтіснішими економічними контактами були зв'язані саме порубіжні території України і Росії. У мирний час російський уряд не тільки не забороняв її тут, а й всіляко їй сприяв. За даними матеріалів з історії українсько-російської торгівлі, українські купці найчастіше відвідували міста поблизу кордону: Білгород, Путивль, Брянськ, Рильськ, Курськ, Севськ¹³. Згідно фрагментарних записів білгородської митниці, лише з 28 грудня 1646 р. по 29 квітня 1647 р. сюди прибуло 20 купців з України¹⁴. Українські купці торгували і в інших російських містах, офіційно визнаних урядом „порубіжними”: Карачеві, Болхові, Міщовську, Мосальську¹⁵. Відвідували вони й Тулу, Єлець, Оскол, Ливни, Трубчевськ, Більов, Перемишль, Воронинськ, Хотмижськ, Вороніж, а також сільську округу цих і багатьох інших міст Росії¹⁶.

Досить часто торгові люди з українських земель з'являлися з товарами на Дону. Російський уряд заохочував українців до цього, особливо під час козацьких битв з турецькими загарбниками. „И как к тебе ся наша грамота придет, – читаємо в царській грамоті від 15 травня 1646 р. до путивльського воєводи Ю. Долгорукого, – и ты б польских и литовских

торговых людей с хлебными и со всякими запасы, и з зельем, и с свинцом с продажным на Дон пропускал и проезжие им грамоти от себя давал, чтоб их с теми запасы, и з зельем и с свинцом на Дон пропускали везде безо всякого задержанья, чтоб им нигде ни за чем никакова задержанья и зацепки не было”¹⁷.

У торгівлю з Росією було втягнуто значну територію України. В деяких писемних пам'ятках, наприклад у прибуткових книгах російських прикордонних митниць, зазначалося походження українських купців. Ці дані переконують, що переважну їх більшість становили жителі Лівобережжя. Так, у курській митній книзі за 1647 р. серед торгових людей, що прибули з України, названі „иноземец города Гайдеча Михайла Каленкин”, „красногородец Григорей Иванов”, „иноземец города Сосницы Василей Климов”, „иноземец города Глухова Игнат Григорьев”, „иноземец города Ромны Степан Яковлев”, „литвин города Зычня (Ічні.-Авт.) Павел Иванов”, „иноземец города Сеңчи Семен Алексеев”, „иноземец города Луцка Артем Яковлев” та ін.¹⁸. З числа українських купців, що торгували у Курську в 1647 р., лише один, Артем Яковлев, походив з Правобережної України.

Серед російських купців, що відвідували Україну, також переважали жителі порубіжних земель. Так, у 1647 р. чолобитну цареві з приводу високих торговельних мит на Україні подали „торговья люди... украинных розных многих городов: путимцы, рыляня, и севчаня, и брэнчэня, и корачевцы, и трупчаня и многих... государевых городов”¹⁹. За далеко неповними даними, вони бували у Києві, Новгороді-Сіверському, Ніжині, Сосниці, Прилуках, Гадячі, Лубнах, Лохвиці, Батурині, Миргороді, Баришеві²⁰. Є відомості, що на середньому Подніпров'ї російські торгові люди закуповували для вивозу в Росію продукти ремесел і промислів²¹, Дорогобузький державець Ян Кремневський писав у квітні 1638 р. в'земському воєводі Григорію Куракіну, що російські купці торгують у багатьох містах Речі Посполитої і, між іншим, їздять „на Новгородок Сіверський.-Авт.), на Стародуб, на Чернигов и в иные города, а тех городов пуцают их в даль для, торгу в Коруну Польскую и Великово княжства Литовского”²².

Особливу роль в українсько-російських торговельних зв'язках відігравали ярмарки на порубіжних землях. Таким був, „наприклад, славнозвісний Свенський ярмарок під Брянськом. Збирач королівських митних платежів новгород-сіверської митниці, що добре орієнтувався в торговельній кон'юктурі навколишніх ярмарків, посилався в судовому документі 1646 р. на „великий і головний з'їзд (купців.-Авт.) Свенського ярмарку, який відбувається в Московській землі”²³.

Чимале торговельне значення мали й ярмарки на порубіжних з Росією українських землях, наприклад новгород-сіверський, що збирався на торговельному шляху від Росії вглиб українських земель, і насамперед до такого важливого центру не тільки місцевої української, а й міжнародної торгівлі, яким був Київ. До київських гродських книг потрапило повідомлення про те, що 8 червня 1646 р. на новгород-сіверський ярмарок „більш як 160 господарів, кожний з п'ятьма або чотирма возами різних товарів, так що більше від 400 возів, добре навантажених, з різноманітними товарами... приїхали”²⁴. На ярмарок прибували не тільки українські, а й російські та білоруські купці, серед них – купці з Москви і Вязьми. Але найчисленнішу групу російського купецтва становили торгові люди з Путивля, з порубіжних російських земель²⁵.

Через ярмарки здійснювався великий, головним чином оптовий, товарообіг між українськими і російськими землями. Середня ж за масштабами товарообігу і масова за характером торгівля відбувалася на торгах та ярмарках багатьох міст порубіжних земель. Про її концентрацію саме в цій зоні свідчить наявність у порубіжних з Україною російських землях гостиних дворів.

У порубіжних з Україною містах Росії гостині двори існували, очевидно, здавна. Влаштування гостиних дворів мало на меті насамперед закриття доступу до центру міста – міської фортеці-ostroга чужих, не місцевих жителів заради безпеки міста. Саме тому приїжджим купцям було заборонено торгівлю на міських торгах, якщо вони містилися в острозі. Царські грамоти неодноразово нагадували воєводам, що українські купці мали „стояти на гостині дворе на посаде, а в город их ни с чем пускати” не дозволялося²⁸. Отож, обмеження доступу купців з Речі Посполитої до російських міст переслідувало насамперед цілі державної безпеки. З цього приводу білгородський воєвода Тургенев писав у 1638 р. до Посольського приказу: „И в тех, государь, украинских городах по твоему, государеву указу для обереганья ото всякого дурна для приезду литовских людей устроены гостинные дворы”²⁷.

Існування гостиних дворів забезпечувало також належний збір торговельних податків, насамперед мита, адже на гостиних дворах порубіжних міст звичайно розташовувалася й митниця. Аргументуючи необхідність побудови в Білгороді, місцевий воєвода в листі до царя послався перш за все на той факт, що українські торгові люди у Білгороді „безпрестанно... покупают... всякие товары тайна, и свои товары продают безъявочна”, тобто уникаючи торговельних зборів²⁸.

На гостиних дворах містилися житло для купців, приміщення для зберігання товарів, торгові ряди, важниця. І хоч торговельні збори, які стягалися з купців, що жили на гостиних дворах (ізне, амбарне, полавочне та ін.²⁹), становили значні суми, купці охоче там зупинялись, оскільки це гарантувало їм безпеку торгівлі. Так, про вигоди торгівлі на гостиному дворі Брянська купці повідомляли в 1621 р. Посольський приказ: „В гостинном дворе торговати вольно, и никто им обид никаких не делают”³⁰.

Будівництво гостиних дворів на російсько-українському пограниччі велося під спеціальним наглядом царського уряду. За царським указом у 1620 р. на державні кошти у Брянську був побудований гостиний двір³¹. Через 15 років, коли його „избы и онбары погнили и заволялись, и горотьба кругом гостина двора вся, обволилася”, воєвода І. Хілков, посилаючись на те, що до міста приїздить велика кількість „литовських” купців, попросив у царя дозволу на будівництво нового гостиного двору³².

Те саме питання підіймав у 1635 р. в листі до царя і севський воєвода І. Стрешньов. Він доповідав, що у 1633 р. згорів гостиний двір, а з України приїжджають „многие торговые люди со всякими товарами”, але їм „ставитца з товары негде”³³. У відповідь він одержав царський указ про будівництво нового гостиного на державні кошти двору: „... лес покупать и плотников наймать велено из государева казны” – з митних і кабацьких прибутків, а також надходжень від оренди казенної Комарицької волості.

Побудова гостиних дворів була справою державного значення.

Через це вони зводилися на державні кошти і досить швидко. Гостаний двір у Білгороді, наприклад, був побудований за кілька місяців – до жовтня 1638 р.³⁵ Будівництво гостиних дворів у містах російсько-українського пограниччя сприяло розвитку торговельних зв'язків у цьому регіоні і свідчило про зацікавленість російського уряду в їх розширенні.

Таким чином, складні політичні умови не перешкоджали дальшому розвитку українсько-російських торговельних зв'язків, в яких брали участь Правобережна Україна, Волинь і Галичина³⁶, але найбільш тісними були торговельні зв'язки Лівобережної України і порубіжних російських земель. Причому найактивніше вони розвивались у другій половині 30-х – 40-і роки ХУІІ ст., що мало особливе значення в умовах розширення антифеодальної і визвольної боротьби українського народу, у переддень визвольної війни.

¹ Центральний державний архів древніх актів СРСР. – Ф. 79 (Посольський приказ). Пос. кн. 9. – Арк. 389–390 зв. – (Далі: ЦДАДА).

² Там же. – Пос. кн. 15. – Арк. 250–250 зв.

³ Там же. – Ф. 79, 1635, спр. І. – Арк. 146.

⁴ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3-х т. – М., 1953. – Т. 1. – С. 155.

⁵ Там же. – С. 259. Калужский воевода Ф. Чулков посилається на грамоту Посольського приказу від 9 вересня 144 (1635) р., яка зобов'язала його відсилати „польських і литовських” купців з непорубіжної Калуги в „государевы порубежные города” (Воссоединение Украины с Россией... – С. 160).

⁶ Воссоединение Украины с Россией... – С. 259.

⁷ ЦДАДА. – Ф. 79, 1638, спр. 2-а. – Арк. 537–538.

⁸ Там же. – Св. 1, спр. 1.

⁹ Воссоединение Украины с Россией... – С. 161.

¹⁰ Там же. – С. 173.

¹¹ Там же. – С. 240.

¹² Там же. – С. 174.

¹³ Там же. – С. 17, 154, 163, 178, 212, 242, 401, 449–455.

¹⁴ Там же. – С. 449–450.

¹⁵ Там же. – С. 156.

¹⁶ ЦДАДА. – Ф. 79, 1635, спр. І. – Арк. 146; 1645, спр. 12. – Арк. 1; спр. 16. – Арк. 1; ф. 79. – Пос. кн. 15. – Арк. 836 зв.; Воссоединение Украины с Россией... С. 178, 240, 427; Новосельский А. А. Из истории донской торговли в ХУІІ в. // истор. зап. – Кн. 26. – С. 204.

¹⁷ Воссоединение Украины с Россией... – С. 423.

¹⁸ Там же. – С. 451–454. У частині джерел російського походження торгівлю люди з України називаються „литвинами” або „литвою”. В цьому відбилася пам'ять про часи литовського панування на Україні. На сторінках Курської митної книги 1647 р., наприклад, згадується „литвин города Глухова Мартин Романов” (Воссоединение Украины с Россией... – С. 453).

¹⁹ ЦДАДА. – Ф. Приказные дела старых лет, 1647, спр. 63. – Арк. 60.

²⁰ Воссоединение Украины с Россией... – С. 160, 406, 431, 432, 473, 474, 481, 483.

²¹ ЦДАДА. – Ф. 210. Белгородский стол, стб. 209. – Арк. 120–121.

²² Там же. – Ф. 79, 1638, спр. 2. – Арк. 29.

- ²³ Воссоединение Украины с Россией... – С. 431.
- ²⁴ Там же. – С. 430.
- ²⁵ Там же. – С. 433.
- ²⁶ ЦДАДА. – Ф. 79, 1635, спр. 1. – Арк. 147.
- ²⁷ Воссоединение Украины с Россией... – С. 213.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Костомаров *Н. И.* Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях. – Спб., 1862. – С. 129–130.
- ³⁰ ЦДАДА. – Ф. 79, 1621 спр. 2. – Арк. 34.
- ³¹ Воссоединение Украины с Россией... – С. 153.
- ³² Там же. – С. 154.
- ³³ Там же. – С. 163–164.
- ³⁴ ЦДАДА. – Ф. 79. 1636, спр. 1-а. – Арк. 13–14.
- ³⁵ Там же. – Ф. 210. Белгородский стол, стб. 104. – Арк. 338–341.
- ³⁶ *Крип'якевич І. П.* Зв'язки західної України з Росією до середини ХУІІст. – К., 1953; *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині ХУІІст. – К., 1959.